

UOT 84 374

“QUTADQU-BİLİK”İN MƏNŞƏ CƏHƏTDƏN LÜĞƏT TƏRKİBİ

ALLAHVERDİYEVA LEYLA NƏSİB qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, fil.f.d., baş müəllim*miracle-00@bk.ru*Açar sözlər: “Qutadqu-bilik”, uyğur-qaraxanlı dili, türk kökənli sözlər, ərəb mənşəli sözlər, fars mənşəli sözlər*

“Qutadqu-bilik” orta əsr türk ədəbiyyatının nadir incilərindəndir. Əsərin yaranma tarixi VII əsrdə bir çox türk xalqları tərəfindən islam dini qəbul edildikdən sonrakı mərhələyə təsadüf edir. Qutadqu-bilik bu mərhələdə ərsəyə gələn, türk dillərinin tipoloji quruluşu ilə tam uzlaşan morfoloji və sintaktik konstruksiyaya, 3000-ə yaxın sözü əhatə edən geniş lüğət tərkibinə malik ilk və ən zəngin türk yazılı abidəsi, Yusi Xan Həcibin isə elm aləminə məlum olan və dövrümüzə qədər gəlib çatmış yeganə əsəri hesab olunur. Mənşə baxımından nəzər saldıqda aydın olur ki, bu zəngin leksikanın böyük bir qismini türkmənşəli (əsərin yazıldığı Qaraxanlılar dönmindəki uyğur dili), 600-ə yaxın sözü isə müxtəlif şərq dillərindən alınmalar təşkil edir. Əsərin üzərində apardığımız tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, bu alınmalardan 400-ə yaxın ərəb, 120-yə qədər fars, digərləri isə qədim sanskrit, çin dilinə məxsus sözlərdir. Deyilənləri daha ətraflı izah etmək üçün bu sözlərdən bir neçəsini mənşəyinə görə təsnifləndirməklə nəzərdən keçirək.

Ərəb və fars mənşəli sözlər. Qaraxanlılar, tarixi məlumatlara görə, 942-ci ildə–Satıq Büğra xanın (Yusif Balasaqunlu “Qutadqu bilik” əsərini Satıq Büğra xana təqdim etmiş və xan tərəfindən Xas Hacib rütbəsinə layiq görülmüşdür) hakimiyyəti dövründə islam dinini qəbul etmiş, bu dövrdən etibarən ərəb mənşəli sözlər uyğur dilinə də nüfuz etmişdir. Bunlardan bir qismi islam dini və mədəniyyəti ilə bağlı olub, mənbə dildən uyğur-qaraxanlı dilinə birbaşa, bir qismi isə XIII əsrdən sonra fars dili vasitəsilə keçmiş sözlərdir. “Qurani-Kərim” və şəriət kitablarında tez-tez təkrarlanan hakim, kitab, miras, məlik, əmin, cəlal, dünya, aləm, şükür, tərtib, şərt, rəhmət, ilahi, qiyamət, hərf, nizam, qələm, hökm, iman, elm və s. kimi sözlərin çoxluğu onların islam dini vasitəsilə mənimsənildiyini bir daha təsdiq edir. Lakin burada diqqət çəkən məqamlardan biri də əsərin peyğəmbərin vəsfinə həsr olunmuş hissəsində ərəb mənşəli “peyğəmbər” əvəzinə, türkmənşəli yalavac sözünə üstünlük verilməsidir: “Jalawaç ‘aleyhi’s-selâm ögdisin ayur”. [6, s.11]

Fars dilinə məxsus sözlərin sayca az olması XI əsrdə hələ fars dilinin türk dilləri üzərində təsirinin o qədər güclü olmaması ilə əlaqədardır. Buna baxmayaraq, ruzi, ajun (kainat), düşmən, arzu, güdaz, ruz və s. kimi sözlər daxil olmaqla, yüzdən çox fars mənşəli sözə rast gəlinir.

Ərəb və fars mənşəli sözlərdə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri onların imlasındakı ikivariantlılıqdır ki, bu da əsasən, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ərəb dilinin uyğur türkcəsinə vasitəsiz və fars dili vasitəsilə təsirindən, XIII–XVI əsrlərdə fars dilinin Şərq poeziyasında geniş vüsət aldığı bir dövrdə bu dilin bir sıra dillərlə yanaşı, türk dillərinə də nüfuz etməsi, həmçinin alınmaların uyğur türkcəsinin fonetik sistemində, tələffüz üslubuna uyğunlaşdırılaraq yazıya köçürülməsi səbəblərindən irəli gəlir. Məsələn, hazırda bir çox türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində işlənən fars mənşəli düşmən sözü əsərin ayrı-ayrı nüsxələrində, hətta eyni bir nüsxənin müxtəlif hissələrində iki imlada: düşmən və düşman şəklində yazılmışdır. Fərqa nüsxəsində 8 yerdə duşman, 6 yerdə düşmən şəklində u>ü əvəzlənməsi ilə təqdim edilir:

*“Ayur kör negü teg itiñü hile”**bu duşmân çerigin sığuka tile”. [6, s.5]*

*“Bu düşman meliki maçınlar begi
biliglig ukuşluğ ajunda yigi”*. [6, s.4]

Fars dilində üsluba görə söz [düşmən] və [düşmān] şəklində tələffüz olunur. Zənnimizcə, [duşman] tələffüz şəkli uyğur dilindəki türk dillərinin fonetikasında sabit mövqə tutan ahəng qanuna tabe edilməklə tələffüzü ilə əlaqədardır.

Ərəb dilində “qorxusuz, xətersiz, etibarlı, dinc, sakit” kimi mənalar ifadə edən əmin sözü də *əmin* və *imin* şəklində yazılmışdır.

*“Erejlilg tilese kişi öz künin,
könilik içinde tilegü emin”*. [6, s.83]

*“Egme kişike kitâb bərmegü
apañ dōstuñ erse imîn bolmağū”*. [6, s.148]

Mənbə dildə sözün fonetik tərkibi əmin (أمين) formasındadır və sözün ilk hecasının saiti əlif (ا – türk dillərində söz əvvəlində açıq a, ə, yaxud yarımqapalı e kimi tələffüz edilir) olduğundan sözün əmin/emin şəklində yazılışı və tələffüzü məqsəduyğundur. Lakin türk dilində söz əvvəlində e saitin qapalı i kimi (və əksinə) tələffüzü qədim ənənə olduğundan, güman etmək olar ki, bu sözün də ikivariantlılığı həmin ənənədən qaynaqlanır. Bunu Göytürk abidələrində işlənən il (el), it (et), erti (idi), ermiş (imiş) in (en), yir (yer) və s. sözlərdə də aydın şəkildə görmək olur.

Türk tədqiqatçısı Mehmet Ölmez çurnı (bağırsağ müalicəsi üçün istifadə edilən tozşəkili dərman), matırduş (təbabət termini–məhlul şəklində olan dərman), erdini (cəvahirat. Budda dini məzmunlu uyğur yazılı abidələrində də tez-tez rast gəlinən bu sözün əsərdə hərfi mənası mühafizə edilib), sart (satıcı, tacir) kimi sözlərin qədim sanskrit dilində olduğunu qeyd edərək, onların mənalarına aydınlıq gətirir və bu sözlərin, həmçinin çin dilində olan çin, çuz, sır sözlərinin uyğur dilinə budda dininə inancları səbəbindən, bu dinlə bağlı olan yazılı abidələr, ədəbiyyat nümunələri vasitəsilə keçdiyini bildirir.

*“Kerek kat şelişe kerek tiryak et,
et kerek **matridus** kat, ya çurnı ögit”*. [6, s.6]

*“Kopa keldi örlep sata kalkanı
ajun menzi boldı ürün **erdini**”*. [6, s.4]

*“Negü ter, eşitgil, bu **sartlar** başı,
öz asqın tilep dünya kezgen kişi”*. [6, s.7]

“Qutadqu bilik”in lüğət tərkibinin geniş bir hissəsini türkmənşəli sözlər təşkil edir. Bu sözlər qədim ulu türk dilinin aktiv lüğət fonduna daxil olan sözlərdir. Hazırda bu dil vahidlərindən böyük bir qismi uyğur dilində, habelə bir sıra türk dillərində öz funksionallığını qoruyub-saxlasa da, bir qismində, xüsusilə Azərbaycan dilində ya tamamən arxaikləşərək dili tərk etmiş, ya da müxtəlif fonetik dəişmələrə uğrayaraq leksik layda sabitləşmişdir. Məsələn: eş (şərik, ortağ), keneşçi (məsləhətçi), erdi (çatdı, nail oldu), yağız (qonur), bol (ol), tirig (diri), yalnuk (yalnız), edgü (yaxşı), tod (doğ) və s.

*“Anıñ tört **éşi** ol awıñu körüp
kéñeşçi bular **erdi** birle turup”*. [6, s.91]

*“Yağız yér bakır bolmağınça kızıl
ya otta çéçek önmeginçe yaşıl”*. [6, s.112]

*“Tirig bolsa **yalnuk** kalı sözlemez,
kerekligni sözlər kişi kizlemez”*. [6, s.63]

“Yawa sözlese, söz neçe yas kılur,
eger sözleyü bilse, asğı bolur”. [6, s.59]

Hamı qeyri-müəyyən əvəzliyi ibtidai forması olan **kamuğ**, *mən, sən, o şəxs* əvəzliləri yönlük halda **maña, saña, ana** (yiyəlik və təsirlik halda **anı, anı**), *bu* işarə əvəzliyi **mu**, *öz* qayıdış əvəzliyi iki variantda: **ked/kedi** və **ked öz** şəklində işlənib:

“Ay edgü sañar kim, **todar ay maña**
berü kelgil, emdi men aç, men **saña**” [6, s.56]

“Kalı edgü bolsa bodun başçısı,
kamuğ edgü boldı **anıñ** işçisi” [6, s.50]

“**Muñar** meñzetü keldi emdi bu söz,
köñülke alınğıl küdezigil **ked öz**” [6, s.49]

Əsərin dilində təkcə qədim türk leksikasını əks etdirən leksik mənalı dil vahidləri deyil, həmçinin arxaik qrammatik formalara, şəkilçi morfemlərə də rast gəlinir. Qədim Göytürk abidələri, M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsəri, “Kitabi-Dədə Qorqud” və bir sıra qədim türk dastanlarının dilində işlənən ikiqat mənsubiyyət ifadə edən *ı+sı* mürəkkəb konstruksiyalı mənsubiyyət şəkilçisinə, yönəlmə halını ifadə edən arxaik *-ka*, çıxışlıq halı bildirən *-dın, -din, -dün* şəkilçilərinə, feilin əmr formasının *-ayın // -əyin, -gil* şəkilçilərinə “Qutadqu-bilik”də də təsadüf edilir:

“Başı erdi **öñdün** kamuğ başçıka
kédin boldı tamğa kamuğ sawçıka.” [6, s.11]

“Sewüg sawçı ıdtı bağırsak ıdı
bodunda **talusı** kişide kedi.” [6, s.27]

“Takı bir bu ma ‘nı ayayın saña
eşitgil anı, sen munu büt maña” [6, s.47]

Əsərdə cəmi birçə yerdə “bir-yerdə, bərabər, yan-yana, yanaşı” mənalarnı ifadə edən qədim türkcədəki **adakşu** sözünə rast gəlinir:

“Aya beg, erej kolma emgek kötür
erej birle emgek **adakşu** yatur”

“Ey bəyim, rahatlıq axtarma, zəhməti ortadan qaldır; rahatlıq ilə zəhmət bir yerdədir”. [6, s.304]

Beləliklə, nəticə etibarilə deyə bilərik ki, “Qutadqu bilik” əsəri ulu türkcənin zəngin fonetik sistemi, leksik və qrammatik quruluşu ilə yanaşı, yaxın əlaqədə olduğu dillərin dil vahidlərini də özündə əks etdirir. Türkiyəli tədqiqatçı Adəm Aydemirin təbirincə desək, “Qutadqu bilik” haqqında iki yüz ilə yaxındır ki, çox sayda araşdırma aparılsa da, əsərin söz xəzinəsi və onun təsnifi hələ də tam olaraq çözülməmişdir”. [5, s.18] Belə ki, bir çox türkoloqların elmi-tədqiqat mövzusunə çevrilən, lakin hələ açılmamış sirləri ilə öz gələcək tədqiqatçıların gözləyən bu əsər təkcə uyğur-qaraxanlı dilinin deyil, bütün türk dillərinin ən sanballı və etibarlı mənbələrindən biri kimi, yazıldığı tarixdən günümüzə qədər öz mükəmməlliyini, elmi yaradıcılıqda isə aktuallığını bu gün də qoruyub-saxlayır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə “Qutadqu-bilik” əsərində işlənmiş qədim türk leksikasına aid lüğəvi və qrammatik vahidlər, həmçinin alınma sözlər tədqiq edilmiş, onların mənşəyi və mənasına aydınlıq gətirilmiş, nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Qədim türk yazılı abidələri, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası fənlərinin tədrisində, o cümlədən türk dillərinin leksikasının tədqiqinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat işlərində mənbə kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 596 s.
2. Zeynalov F. R. Qədim türk yazılı abidələri. Orta türk dövrü. Bakı: Nağıl evi, 2009, 109 s.
3. Ölmez M. "Kutadgu-bilig" in sözvarlığı ve adakşu "birlikte, beraber, yanyana" üzerine. Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hacib ve Eseri Kutadgu Bilig Bildiriler, 26-27 Ekim 2009, TDK, Ankara, 2011, s. 399-406
4. Ercilasun A. B. Başlangıcından yirminci yüzyıla türk tili tarihi. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004, 375 s.
5. Güner G. Kutadgu bilig'de geçen "simiş" kelimesi üzerine düşünceler // Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/2 Spring , Turkey, 2011, pp. 467-472
6. Yûsuf Hâs Hâcib Kutadğu Bilig. Orijinal metin. Hazırlayan Kaçalin M. S. T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve yayımlar genel müdürlüğü. Ankara, 2007, 420 s.

РЕЗЮМЕ

СЛОВАРНЫЙ СОСТАВ «КУТАДГУ-БИЛИК» С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Аллахвердиева Л.Н.

Ключевые слова: «Кутадгу-билик», уйгурско-караханидский язык, слова турецкого происхождения, слова арабского происхождения, слова персидского происхождения

“Кутадгу-Билик” – одно из самых ранних и богатых литературных произведений, насчитывающее почти 3000 слов. Тем не менее, почти 600 слов его словарного запаса заимствованы из арабского и персидского языков. Количество слов, которые происходят из санскрита и китайского языков, составляет менее 100, и это соотношение довольно мало по сравнению со старыми уйгурскими текстами. В произведении широко используются слова тюркского происхождения. В “Кутадгу-билик” есть некоторые слова, происхождение которых еще не упомянуто, и одним из этих слов является Адакшу.

SUMMARY

DICTIONARY COMPOSITION OF “KUTADGU-BILIK” FROM THE POINT OF VIEW OF ORIGIN

Allahverdiyeva L.N.

Key words: “Kutadgu-bilik”, Uyghur-Karakhanid language, words of Turkish origin, words of Arabic origin, words of Persian origin

“Kutadgu-Bilik” is one of the 'earliest and richest literary works with nearly 3000 words. However, nearly 600 words of its vocabulary are based on Arabic and Persian. The number of words which are originated from Sanskrit and Chinese is less than 100 and this ratio is quite few in compare with old Uyghur texts. Words of Turkic origin are widely used in the work. In Kutadgu-Bilik there are some words whose origins were not mentioned yet and one of these words is Adakshu.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.04.2020
	Son variant	17.06.2020